

Az etnikai tér és a nemzetállamiság eszméje*

A szerző az etnikai tér politikai gondolkodásban betöltött 19. és 20. századi szerepét értelmezi. A dolgozat a következő kérdésekre keresi a választ: 1. Az etnikai tér miért és hogyan válik a nemzetállamokban a nemzeti mitológia részévé? 2. Milyen okokkal magyarázható az etnikai tér ismételt nemzetállami feléledése? 3. Milyen felfogásbeli különbségek körvonalazódnak az etnikai tér keleti és nyugati értelmezése között? 4. Hordoz-e térvetületet a „nemzeti kisebbség” és az „eticitás” fogalma? 5. Lehet-e mérni és térben leképezni az „eticitást”? A tanulmány a kérdéseken kívül bemutatja a nemzetállami modellben az államhatár menti kisebbségi etnikai területek lehetséges térfolyamatait. Napjaink etnikai földrajzában megjelent az etnikai térfolyamatok dinamikus elemzése, amely egyben nyitást hozott az etnológia felé. A statikus etnikai teret felváltják a dinamikus etnikai *helyek*. Ezzel a szemléletváltással a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó dinamikus társadalomföldrajz a múlt kritikus számbavételével és a jelen politikai veszélyeivel fokozatosan arra törekszik, hogy ne az etnikai térszerkezetek mozdulatlanságát (mozdíthatatlanságát), történeti kontinuitását hirdesse, és a szeparációs politikai döntéseket szolgálja, hanem azok hatását elemezze.

A történeti etnikai tér gondolata

Ha a különböző etnikai konfliktusokról szóló tudósításokat olvassuk (például a közel-múlt koszovói válsága kapcsán), akkor etnikai térképekkel, nemzetiségi adatsorokkal, nemzetiségi történet rövid bemutatásával találkozunk, melyekkel a szerzők az adott összeütközés hátterét igyekeznek érthetővé tenni, a konfliktus gyökereit bemutatni és a kialakult helyzetet elemezni.¹ Vagyis a kommentárok öntudatlanul is a 20. század első felében megjelenő, s majd a 2. világháború után hirtelen megszakadó, ma ismét feléledő kelet-közép- és délkelet-európai etnikai földrajz eredményeit és módszereit használják fel.² Bár az etnikai kérdés térbeli vonzatai iránti érdeklődés Kelet-Közép- és Délkelet-Európában egyidős a modern nemzetek kialakulásával, az etnikai térképezés, statisztika, illetve az etnikai határvonalak ábrázolása igazi szerepéhez a 20. század elején, a politikai döntések alátámasztásánál jutott, és az országghatárok módosításánál töltötte be (bár magyar részről nem sok eredménnyel) döntő feladatát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az etnikai térvetületek kutatása a kartográfia és a földrajz tudományain belül – nem utolsósorban az említett kismemzeti törekvések kiszolgálójaként – a nemzetiségi statisztikai felmérések eredményeire támaszkodva önálló területté a 19. század végén és a 20. század elején vált. A századfordulón ugyanis a néprajzinak is nevezett térképek alapjá-

ul szolgáló bármilyen fellelhető adatbázist a nyelvi, etnikai megoszlások feltárására és térképi megjelenítésére kezdtek használni.³ Magyarország igyekezett olyan nemzetiségi bizonyítóanyagokat és térképeket összeállítani, amelyek a pontos etnikai határokat és azok több száz év óta való változatlanosságát, azaz stabilitását bizonyítják. Ebben az érdekkörben jutott magyar részről komoly szerep például az 1773-as helységnévtár 1920-as feldolgozásának és megjelentetésének.⁴ A magyarhoz hasonló, de vele ellentétes törekvés jellemezte a monarchiában élő nemzeti kisebbségeket, és századunk első felében igyekeztek a „leendő” tárgyalásokra használhatóvá tenni (térképi ábrázolással) a saját területi gyarapodásuk igazolására a 18. századi etnikai forrásokat is, azaz *mindkét részről úgy vélték, hogy a mai etnikai határok kétszáz évre visszanyúló stabilitása, kontinuitása adja a „történelmi” igazolást területi törekvéseik számára.*

A 19. században, a fokozatos nemzetté válással párhuzamosan, magyar oldalról az etnikai térképek – nem utolsósorban – „nemzeti önvédelemből” a nemzeti kisebbségek saját területi törekvéseinek (melyek ez esetben is megjelentek tehát térképeken) ellen-súlyozására készültek.⁵ Az első magyarországi etnikai térképet a 18. század végén, 1791-ben saját lexikonára támaszkodva Korabinszky János (méretarány: 1:1 000 000) készítette el, amely térkép nem is az etnikai határok felrajzolása miatt vált híressé, hanem mert erre a térképre vitte fel az angol utazó, Towson Magyarország közetszerkezetét, és ennek köszönhetően 1797-ben megszületett az első hazai petrográfiai térkép is.⁶ Az 1720-as népösszeírás neveinek nemzetiségi alapon történő feldolgozására is csak a 19. század végén került sor, mivel a korabeli számlálóíveken még nem szerepelt a nyelvi vagy etnikai hovatartozásra kérdező hasáb. A 18. században az etnikai (nyelv-) határ meg-rajzolása, a nemzetiségi térkép megszerkesztése igen periferikus szerepet játszott, nem érdekelte az adott kor politikusait, tudósait, a figyelem e korszak nemzetiségi megoszlásának területi vonatkozásaira csak *utólag* (!), a 19. század második, de főként a 20. század első felében irányult. A cél egyértelmű volt: „*éles külső etnikai választóvonalak stratégiai védővonalként való megvonása*” (Révay 1993:31). A 18–19. századi összeírásokban a települések etnikai megítélése eleve komoly problémát okozott, ugyanis: a) nem voltak minősítési módszerek (most sincsenek igazán) erre a kérdéskörre egységesen kidolgozva; b) nem léteztek statisztikai irányszámok sem, amelyek alapján a vegyes etnikumú települések valamilyen érték kategória alapján ide vagy oda sorolhatók lettek volna.

E két pont a fő oka, hogy a települések etnikai-statisztikai osztályozása a 18. században és a 19. században nehézkes. Az „a” pontban említett minősítési probléma azt jelenti, hogy ebben az időszakban az etnikai besorolásra „valamilyen” kiindulási minősítési pontot csupán az adott település *többségének nyelve* jelentette. Ennek alapján igyekeztek etnikai információt adni a településekről. Ám kérdés az, hogy *mit értettek egy település nyelvén?* Van olyan munka, ahol az etnikummal azonosított anyanyelvet adják meg uralkodónak, de van, ahol a településen csupán a *beszélt* vagy *használt* (esetleg ismert) nyelvet jelzik, sőt egy munkán belül sem következetesek a szerzők, és hol *etnikumról–anyanyelvről* beszélnek egy-egy település kapcsán, hol csak a *beszélt* nyelvről.⁷ Ha minden nehézség ellenére mégis körvonalazódik az adott forrásban egy etnikai osztályozási kiindulási alap, marad a második probléma, azaz az etnikai keveredettség statisztikai megközelítése („b” pont) a teljes bizonytalanság talaján áll. Megfogható, *kvantitatív kategóriákká alakítani a nem is az egyének önbevallása alapján (!) felvett etnikai vélekedéseket mint adatokat*, komoly problémát okozott.

Az említett okok miatt elmondható, hogy a hivatalos népszámlálások megindulása előtti századokban a települések etnikai besorolását a nagyfokú *leegyszerűsítés*, a *kérdés megkerülése* jellemezte. Ebből viszont nem következik az, hogy a statisztika korai művelői (18. század) nem érzékelték volna a többnyelvű települések kérdését. Ám a 19. század közepéig, a nemzeti ébredés és a polgári társadalmak megszilárdulásának időszakáig a nemzeti hovatartozás elemzése és az etnikai határok felrajzolása nem osztotta meg a népcsoportokat, tehát magában a korszakban nem volt különösebb értelme az etnikai kérdésfeltevésnek. Magyarországon a modern nemzetállam kialakulásával születik meg az igény a nemzeti kisebbségek pontosabb felmérésére, így a statisztika ezzel foglalkozó ága is ebben az időben, a 19. század 60-as és 70-es évtizedeiben indul igazán fejlődésnek.

Jó példa a leírtakra (hogy csak a későbbi századokban vált igazán fontossá a 18. század nemzetiségi szempontú térképi ábrázolása) az a vita, mely magyar részről századunk első felében robbant ki egy etnikai térképről. A térkép Magyarország nemzetiségi viszonyait, etnikai tájhatárait tünteti fel a *Lexikon locorum...* alapján (a részletekről lásd Keményfi 1997: 165–170). A meddő vita lényege, hogy ugyanarról a területről, ugyanarra a forrásra támaszkodó és ugyanazt az időpontot (1773) jelölő magyar és a nem magyar szerkesztő által alkotott térképek – bár minimális különbséggel (K. R.), de – eltérő kiterjedésű területekkel – ábrázolják az etnikai viszonyokat és községhatárokat. Ezzel azonban az adott térkép idegen nemzetiségű szerzője kedvezőbb etnikai kiterjedést, „teret” jelölt meg a magyarokkal szomszédos – jelen esetben a szlovák – nemzetiség javára. A vita értelmetlensége abból fakad, hogy több magyar térképszerkesztő is más-más község- és egyben etnikai határokkal rajzolta e területről készült, e forrásra támaszkodó és ezen időpontot (1773) jelölő térképeit. A 18. század összeírásaiból viszont az is tükröződik, hogy a nemzeti megoszlás helyett döntő szerepet a társadalomban a valamely réteghez (adózó, kiváltságos) való tartozás játszott, illetve társadalmi megosztottságot a vallás jelentett. Nem csodálható tehát, hogy a korai, már etnikai szempontokat is megjelenítő kötetekben árnyaltabb a vallásfelekezeti megközelítés. A felekezeti hovatartozás pontos községi adatokkal való feltüntetése a 19. század elején is fontos volt, de a nemzetiségi adatok települési bontásban való megjelenítése egészen 1880-ig, tehát nem is az első, hanem a második hivatalos népszámlálásig váratott magára.

Ám a 20. századi, az „etnikai területet védő”, a szomszédos országokban született nemzetiségi térképeket éles kritikával illető munkák (Rum. Landkartenfälschungen 1942) pszichológiai háttére értelmezhető. A trianoni döntés hamis tanulsága szülte e tanulmányokat, füzeteket: az az illúzió, hogy az államhatár-módosításokban bármilyen szerepet játszhatnak a többé-kevésbé megbízható nyelvi és/vagy nemzetiségi statisztikák alapján megállapítható etnikai választóvonalak. Noha a legkülönbözőbb módon szerkesztett és plasztikus etnikai térképek a magyar tárgyalóküldöttségnek rendelkezésére álltak már 1920-ban, a béketárgyalásokon is, ezek nem befolyásolták az előre kijelölt új államhatárokat. Ilyen horderejű területi döntésnél – mint amelyet az Osztrák–Magyar Monarchia számára Trianon jelentett – pár négyzetkilométer etnikai alapú hovatartozása szóba sem került (A magyar béketárgyalások 1920).⁸ A húszas években Teleki Pál meg is fogalmazta félelmét. A félelem megszüntetésére vagy legalábbis csökkentésére 1926-ban létrehozta az Államtudományi Intézetet. Földrajztudósi, de elsősorban politikusi szorongása abból adódott, hogy felismerte, hogy az I. világháborút követő döntésekben

semmilyen szerepet nem játszottak az etnikai térképek, statisztikák. Telekit az attól való félelem mozgatta, hogy az „egyszer majd elkövetkező revíziós tárgyalásokon” sem fogják figyelembe venni az etnikai térszerkezeteket. Ezért az Államtudományi Intézet vezérgondolatát abban jelölte meg, hogy a majdani határmódosításokhoz minél pontosabb, minél többféle szerkesztési módon és minél korábbi időszak adataiból rekonstruált etnikai térképek álljanak készenlétben, és célként tűzte ki, hogy ezek a térképek be is töltsék a politikai feladatukat (Rónai 1989).⁹ Ebben a gondolkodásban az etnikai határok helyzetének egészen a közép-európai népek letelepedéseinek időszakáig való visszavezetése megadta a „saját etnikai térnek” a történeti folytonosság általi legitimitációt. És így a 19. század végén, a 20. század első felében a „saját etnikai tér” fokozatosan a *nemzeti mitológia egyik fontos részévé vált*: a nemzeti lét elidegeníthetetlen része az egykor birtokba vett terület.

Az etnikai földrajz kelet-közép- és délkelet-európai története azt tükrözi, hogy az etnikai térképezés az alkalmazott színszimbolikától kezdve a szerkesztési módszerek soráig – mint fentebb említettem – a kisnemzeti törekvések plasztikus megjelenítését szolgálta (Kocsis 1996:167–180).¹⁰ Ám a tudományág éppen az aktuálpolitikai döntésekben játszott negatív szerepe és az ezekben szerzett keserű tapasztalatok miatt (Vogelsang 1985:145) a 2. világháború után az európai tudományos palettáról teljesen eltűnt. Közép-Európa német nyelvterületén sokszor a néprajzzal (Sprachinselforschung), Volkstumskundával Deutschtumskundával egybefonódva (Hoffmann 1998:9–26) élénk etnikai földrajzi jellegű kutatások folytak. A nyelvszigetkutatásnak a célterülete az anyaországon kívüli német kisebbség volt. Fő kérdése arra irányult, hogy melyek azok a kulturális jelenségek, történeti és társadalmi folyamatok, amelyek segítik vagy gátolják a kisebbségi helyzetben élő német népcsoportokat identitásuk megőrzésében. A kérdéssel programot is adtak a nyelvszigetek kutatóinak. A legfőbb feladat tehát a „megtartóerő” kimutatása volt, amihez a „megőrizendő némettség” területi bemutatásával, szétszóródásának térképre vitelével az etnikai térképezés és a nemzetiségi tértudomány adta meg a vizsgálati kereteket. E kutatások fő törekvése tehát az volt, hogy a „tisza”, „ősi”, német népi kultúrát és életet rekonstruálja és bemutassa. Arra a hamis következtetésre jutott, hogy a német etnikai szigetek az idegen nemzetiségű környezetben zárt, jól körülhatárolható egységben megmaradtak, így kultúrájuk semmiben sem tér el az anyanéptől, hanem a német kisebbség az anyanép szerves részét képezi. Még inkább félrecsúszott az 1930-as évek végén a német nemzetiségek vizsgálata, és a zártság, elszigeteltségen kívül annak a bizonyítása vette kezdetét, hogy a környezetétől *eltérő* (magasabb) *minőségű* kultúra segítette identitásuk megőrzésében az anyaországon kívül élő németeket. A rossz emléké nyelvszigetkutatások tudománytörténeti helyét kritikai éllel több kutató is elemezte (Weber-Kellermann 1959; Gerndt 1995; Becker 1996; a magyar nyelvterületre vonatkozóan Keményfi 1996:121).¹¹ E néprajzi irány mellett a század elejétől megjelentek egyrészt azok a geo- és etnopolitikai területi teóriák (lásd alább), amelyeket egyrészt a politika a saját körükből kiforgatva önmaga szolgálatába állított, másrészt később maguk a kutatók fogalmazták már úgy meg vagy át ezeket az elméleteket, hogy azokkal a politikai törekvéseknek „valamilyen” tudományos ideológiai keretet adjanak. A korai burkolt, majd nyílt területi-politikai *nemzetiségi* törekvések tehát geográfiai alátámasztást is kaptak. Ennek egyik ideológiai pillérét a német geopolitikában már a 19. században is jelen lévő „Vér [Nép] és Föld [Talaj]” (*Blut und Boden*) elmélet Otto Maull általi

további radikalizálása adta. Az ő megfogalmazása (ennek többek között része, hogy az államnak kötelessége az idegen országokban élő népcsoportját saját, *területileg* is elidegeníthetetlen részének tekinteni) a nemzetiszocialista uralom alatt terjedt szélesebb körben el, majd vált hírhedtté (Kost 1988:385–395; Corni–Gies 1994). Ugyanide sorolható az egyre inkább politikai célokat szolgáló, a német kisebbségekre irányuló vizsgálatokat végző két híres-hírhedt intézet, a berlini és a bécsi Publikationsstelle (Kosinski 1976:21).¹²

Közép-Európa nyugati felén tehát a nemzetiszocializmus negatív tapasztalata akadályozta, keleten egyrészt a békerendszerekben játszott szerepe, másrészt az „internacionalista szocializmus” ideológiája fojtotta el az etnikai feszültségek térszerkezeti elemzését, a kisebbségekkel foglalkozó tudományos intézmények szerves kiépülését.

A történeti etnikai tér gondolatának reneszánsza

Noha a nemzetiségi problémák térszerkezeti irányú vizsgálata a fenti okok miatt lejárótódott, napjainkban – párhuzamosan Kelet-Közép- és Délkelet-Európa etnikai konfliktusainak újjáéledésével – a nemzetiségi térképek és nemzetiségi térfolyamatok bemutatásának ismételt magára találását tapasztalhatjuk.

De mi indokolja térségünkben az etnikai vizsgálatok megerősödését? Miért nem hagyható figyelmen kívül napjaink etnikai konfliktusainak elemzésénél a térszemléleti megközelítés (az etnikai tér jelentése)?

Mert – sok egyéb szempont és folyamat mellett – ez is magában hordoz egyfajta választ az interkulturális kommunikáció Kelet és Nyugat közötti eltérő jelentésére. Hiszen ha a kelet-európai társadalmi rendszer összeomlása utáni helyzetre tekintünk, azt láthatjuk, hogy keleten a régi reflex, az *etnikai konfliktusok területi megoldásába vetett hit éledt újjá* egy olyan feléledő nacionalizmus keretében, amely az egyéni szabadságjogok helyett a nemzeti kollektívum szabadságát és etnikailag-kulturálisan idegen politikai hatalomtól való függetlenedést (és egyben etnikai szeparációt) állítja előtérbe (Romsics 1998:11).

A legutóbbi SIEF-konferencia mottója a következő volt: „*Amióta Európában az államhatárok egyre inkább láthatatlanná válnak, egyre fontosabbak lesznek az Európa népei között húzódó kulturális etnikai választóvonalak.*” Köstlin arra is felhívja a figyelmet, hogy az állami keretek leépülésével megváltozott helyzetben az egyesülő Európában az embereknek maguknak kell az új identitásukat megtalálni, sőt „megalkotni” (Köstlin 1997:1–2).

Az etnikai határ az idézett szavakban csak szimbolikus értelmű, csak a nemzeti identitás ikonjainak különbözőségére vonatkozik. Ám Európa középső és délkeleti felének országaiban ezeknek az egymást elválasztó határoknak a *térbeli vetületére* is törekszenek.

A történeti etnikai tér gondolatának *gyökereit* a Kelet-Közép- és Délkelet-Európában feléledő nacionalizmus alapvető jellemvonásában kell keresnünk: abban a törekvésben, hogy az államhatároknak *egybe kell esniük az etnikai határokkal* (Gellner 1983:1; Hobsbawm 1997:17).¹³ Ennek a célnak mindent – például gazdasági megfontolásokat is – alárendelnek. Olyan nyílt vagy rejtett törekvéseket figyelhetünk meg, melyek a szimbolikus etnikai határokat térbeli vetületként vagy akár államhatárként igyekeznek értelmez-

ni. Európa nyugati felével szemben Keleten tehát nem a fenti köstlini új, individuális identitás „teremtésével” találkozunk, hanem régi *államiak* feléledésével szembesülünk. Ugyanebből a megközelítésből kiindulva azt is láthatjuk, hogy Európa keleti felén a gazdasági és az etnikai kérdéseket éles határok mentén igyekeznek szétválasztani. *Míg gazdasági téren a nyugat-európai mintát szeretnék követni, a gyors gazdasági integrációt elérni, addig az etnikai együttélés uniós modelljei (például autonómia) szóba sem kerülhetnek.* Sőt, a gazdasági és etnikai integráció mesterséges szétválasztása az etnikai konfliktusokat tovább erősíti, ugyanis a posztoszocialista kis nemzetállamokban a rossz gazdasági helyzetben az etnikai összeütközések valószínűsége növekszik. Ha azonban két népcsoport életterei ugyanazon lehetőségek kiaknázására fedik egymást, akkor bekövetkezik a verseny. Az egymás kiszorítására való törekvés elősegíti az etnikai konfliktusok kiéleződését (lásd versenyelmélet Barth 1969; Olzak 1993).¹⁴

A másik fél részéről pedig már publicisztikai közhely: az átláthatatlan etnikai szeparációs mozgalmaktól való félelem visszatartja a Nyugatot éppen a Kelet által „áhitott” gazdasági integrációtól. Az ördögi kör így bezárult.

A modern nemzetté válás két útja – „Staatsnation”, „Kulturnation” (Meinecke 1922:1–22) – is magában hordoz, bár más-más hangsúllyal térszerkezeti kérdéseket:¹⁵ az első típus (*Staatsnation*) alapja az ugyanazon jogi-politikai kerethez való tartozás és *közös terület*, de a terület csupán mint egy adott államkeret. A másodiknál (*Kulturnation*) a közös nyelv, kultúra, a közös származás mítosza játssza a döntő szerepet. A „közös származási mítoszba” azok is beleértendőek, akik bár az adott állam keretein kívül élnek, de ugyanazon nyelvet beszélnek, kultúrájukat birtokolják. A kultúrnemzet ismérvei között – az államnemzettel ellentétben – nem játszott döntő szerepet sem a terület, sem az állam. A területiség csak később, a 19. század közepe után kap komoly hangsúlyt, abban az értelemben, hogy a nemzetnek joga van nemzetállamba szerveződni, sőt ezt meg is kell tennie. Az utóbbi nemzetmodellt csupán egy kis gondolati lépés választja el a későbbi évszázadban Délkelet-Európában attól, hogy az államnak tehát ezekre a területekre is kiterjeszhető a fennhatósága. Az anyaállam ezekre a saját etnikai terekre gyakorolt *szimbolikus kulturális kontrollját* kiegészítheti a gyakorlati területi ellenőrzés is (támadó politikai nacionalizmus). A két nemzettípus földrajzi elterjedése alapján elkülöníthető egy nyugati (Egyesült Államok, Nyugat-Európa) nemzetmodell és egy keleti vagy *etnikai* modell (Smith 1991:8–15).¹⁶

A nemzetállam értelmezésére több megközelítést is ismerünk. Általános definíció szerint a nemzetállam olyan államokat jelöl, melyek lakossága nemzetileg (nyelvileg) többé-kevésbé homogén, vagy arra törekszik, hogy eszközei (közös kultúra, jelképek, értékek, hagyományok) segítségével egyesítse a területén élő embereket (Guibernau 1996:47–48).

A modern nemzetállamok kialakulásának folyamatában feléledő nacionalizmus fokozatosan „fedez fel” a nemzeti intézmények kiépülésével párhuzamosan, a nyelv és a kultúra kérdése után a „saját etnikai tér” kiterjedését és e tér határának fontosságát, a nacionalizmus keretei között pedig kezdetét veszi – mint fentebb említettem – e tér mitologizálása is. Napjainkban azonban ez a folyamat a nemzeti mozgalmak újjászületésével párhuzamosan *megfordult*: az „etnikai tér mítosza”¹⁷ a Kelet-Közép- és Délkelet-Európában feléledt nacionalizmus egyik fontos, magát a nacionalizmust gerjesztő, erősítő részévé vált. Az etnikai térhez kapcsolódik – többek között – a nacionalizmus. A

saját etnikai tér szerepének túlhangsúlyozása így a nacionalizmus egyik *forrásává* lett. Ennélfogva a kelet-közép- és délkelet-európai nemzetállamokban a feléledő nacionalizmus ismét nem más jelent, mint a szimbolikus etnikai határok térbeli realizálásáért folytatott küzdelmet (Conversi 1998:45).¹⁸ Századunk végén tehát az etnikai tér az új nemzetállamok konstruálásának részévé válik.

„Etnikai tér” – „nemzeti kisebbség” – „eticitás”

A történeti etnikai tér gondolatának feléledésénél az állam jellegének meghatározásából adódó „*etnikai csoport*”, „*eticitás*” és „*nemzeti kisebbség*” fogalmait is figyelembe kell vennünk.

Az etnikai csoport fogalmának nyugati, államnemzeti értelmében „egyszerű” kulturális és/vagy vallási, nyelvi jelentése van (Barth 1996). Olyan csoportként értelmezi ez a megfogalmazás az etnikai csoportot, melyet bármilyen önként vállalt azonosság összekapcsolhat.

Kelet-Közép- és Délkelet-Európa nemzetállami keretei között az etnikai csoport fogalmában más szempontok dominálnak: közös kultúrájú és hagyományú (múltú) *nép-közösséget* értünk rajta. Olyan népcsoport meghatározására alkalmazzuk tehát az etnikai csoport terminust, melynek tagjait összeköti az azonos eredettudat, a kultúrát, a történeti, illetve a mindennapi tapasztalatokat közösen birtokolják, és ezek alapján közös, meghatározott identitással, összetartozás-tudattal rendelkeznek (Heckmann 1992:30–39). A nemzetállami megfogalmazásban a vérközösségi gyökerek kiemelésén van a hangsúly.¹⁹ A két eltérő megfogalmazás megvilágítja a *nemzeti kisebbség* fogalmának eltérő nyugati és keleti értelmezését is.

A keleti és nyugati felfogásbeli eltérések egyike, hogy ha *egyáltalán* meghatározzák (!) a nyugati félen a nemzeti kisebbséget, akkor azt nem értelmezik a társadalom más csoportjaitól elkülönítve, hanem csupán a különböző szociális *kisebbségek* egyik mindig *változóban, mozgásban* lévő kategóriájaként jelenítik meg. Ilyen szociális csoportok például a mozgáskorlátozottak, a vendégmunkások, a *nemzeti*, etnikai, vallási kisebbségek, sőt a homoszexuálisok. Bár vannak olyan felfogások is, amelyek nem mossák össze a szociális és az etnikai kisebbségeket, és a nemzetiséget a szociális kisebbségektől külön, az etnikai kisebbségek egyik alkategóriájaként értelmezik. Ebben a rendszerben a szociális kisebbségek például a nyugdíjasok, a mozgáskorlátozottak, a drogfüggők. Etnikai kisebbségek a rasszok, a nemzeti, vallási, nyelvi kisebbségek (Kloss 1969:62–71; Heckmann 1978; Stark 1988:32). Az *eticitás fogalmát* tehát a nemzetállamokban Európa nyugati felétől (és az Egyesült Államoktól) eltérően értelmezik. Nem egy állandóan *változó, dinamikus modellként* (Barth 1969), a kulturális különbségekre, azok hangsúlyozására utaló kifejezésként, hanem statikus, *a történeti kontinuitás által legitimizált térbeli rendként* fogják fel.

Kelet-Közép- és Délkelet-Európa nemzetállamaiban azonban a nemzeti kisebbség fogalma „érinthetetlen” (Suppan–Heuberger 1991:8) és a történelmi *kontinuitás* nyomatéka hatja át.

A nemzeti kisebbség nemzetállamokban elfogadott meghatározása a következő:

„A nemzeti kisebbségek heterogén szociális struktúrájú népcsoportok, de vagy a modern nemzetállamok kialakulásával párhuzamosan, vagy országterület-módosulás (egyesítés, elszakadás) következtében egy idegen államban élnek vagy oda kerültek, valamint az őket körülvevő környezettől eltérő nyelvvél és (általában) vallással rendelkeznek.” (Heckmann 1992:62.)

A felfogásbeli eltérések egyike, hogy a nyugati félén nem értelmezik tehát külön (szinte szakrális helyzetbe emelve)²⁰ a nemzetiséget, hanem csupán a különböző kisebbségek egyik kategóriájaként. A heckmanni definíció a nemzeti kisebbségnek nem csupán a viszonyrendszerére, társadalmi struktúrájára utal, hanem a nemzetállamok számára oly fontos *térszerkezeti*, geográfiai elemet is magában foglal: az államhatárok mozgását és burkoltan a nemzetállami etnikai határok megváltozásának lehetőségét is tartalmazza.

Etnikai térfolyamatok elemzése a nemzetállami modell alapján

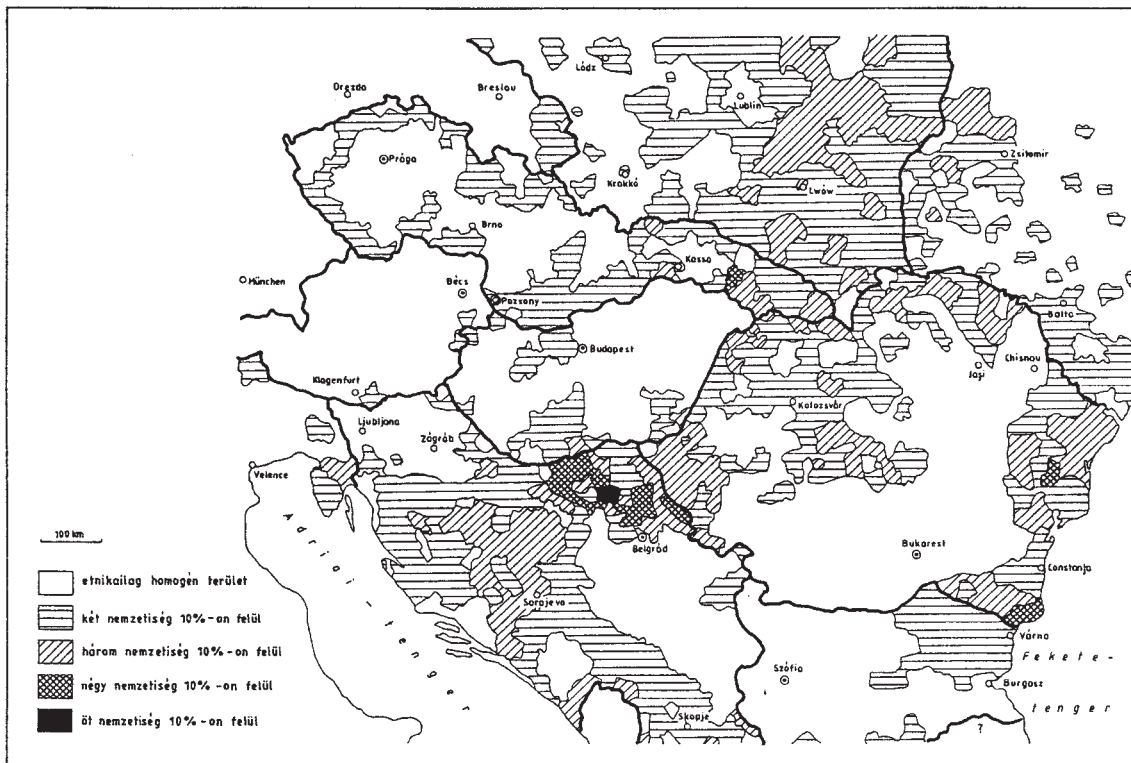
A posztoszocialista országok etnikai konfliktusaival foglalkozó nyugat-európai kutatók is érzékelik a nemzetállami területi törekvéseket. Sundhaussen szerint – hasonlóan a fenti tudománytörténeti részben elemzett módokhoz – Kelet-Közép- és Délkelet-Európa egyes nemzetiségű országai (lásd a térképet a I I. oldalon) még ma is az etnikailag tiszta államalakulatokra törekszenek. A nemzetiségi politika három lehetséges útja közül (homogenizáció, polietnikus modell, nemzetek feletti szervezetek útmutatásai, ellenőrzése) Kelet- és Délkelet-Európa államai tehát az első utat igyekeznek követni. Sundhaussen azon a véleményen van, hogy a közép-európai (német) nemzetfelfogás átvétele (a nemzet mint vérvérség), valamint a francia nemzetértelmezéssel való kombinálása (egy nemzet – egy állam, egy állam – egy nemzet) a délkelet-európai speciális feltételek között szükségszerűen az etnikai tisztogatások láncolatát váltotta ki, mert az új nemzetállamokban az elit mindenütt arra törekedett, hogy „fajilag” nem kevert, nemzetileg és vallásilag tiszta államot hozzon létre. A vágyott (homogén) és a reális (etnikai sokszínűség) közötti feszülő ellentét két reakciót válthat ki:

1. az államhatárok az etnikai viszonyokhoz igazodnak;
2. az etnikai településviszonyok alkalmazkodnak az államhatárokhoz.

Sundhaussen azt mondja, hogy az első pont megvalósulása egyet jelent a soknemzetiségű országok nemzetállamokká való szétesésével (versailles-i békeszerződések). A második pont pedig a „homogenizációs eszközök” széles skáláját jelenti (kényszerasszimiláció, népességcsere vagy akár etnocídium) (Sundhaussen 1994). Meglátásait a nemzetállamok határmenti multietnikus területei kapcsán, saját részletes gömöri kutatásaim alapján a következőképpen szeretném tovább árnyalni.

A homogén nemzetállamokra való törekvés területi módozatai (az etnikai és az államhatár viszonya alapján)

1. Az államhatárok az etnikai viszonyokhoz igazodnak. *Az etnikai határ és az államhatár drasztikus közelítése:*
 - a) homogén határ menti területek esetében: nincs átmeneti, statisztikailag kevert etnikumú időszak;

Etnikailag homogén és kevert területek Köztes-Európában az első világháború után (Pándi 1997:337)

b) a történeti (1900 előtti) vegyes etnikumú etnikai határmenti térségekben az etnikai kevertség statisztikai arányainak *hirtelen* megváltoztatása.

2. Az etnikai településviszonyok alkalmazkodnak az államhatárokhoz. *Az etnikai határ és az államhatár fokozatos közelítése:*

- a) homogén etnikai területek szétesésénél: a vegyes etnikumú térségek *kialakulása*;
- b) vegyes etnikumú térségek további bomlásánál: az etnikai statisztika *arányainak fokozatos eltolódása*.

Az első pontban leírtak úgy értelmezhetők, hogy a többnemzetiségű országok szét-esése nem jelentette egyben azt, hogy az utódállamokban az etnikai határok egybees-tek az államhatárokkal, azaz a versailles-i béke utáni Közép-Európában és a Balkánon megmaradt továbbra is az arra való törekvés, hogy az etnikai határokat országhatárokká emeljék. Ami nem mást jelent, mint a perifériális, homogén nemzeti kisebbségi terü-letek gyors, hirtelen intézkedésekkel való megszüntetését, egyben azok akár csupán *ve-gyessé való fellazulásának elkerülését is* [1. a) pont]. Ám jelentheti azt is, hogy az állam akár erőszakosan kiterjeszti a fennhatóságát a határain kívüli, de saját etnikai terület-

ként értelmezett térségekre is (például a szétesett Jugoszlávia). Ekkor az államhatár folyamatosan mozgó perem- vagy *ütközőzónává* (*frontier*) válik. Ennek a szélsőséges, *háborús helyzetnek* a kialakulását Georg Brunner az úgynevezett *nemzetállami megkésztettség*rel küzdő országokban tartja lehetségesnek, olyan államokban, melyek arra törekcszenek, hogy az államalkotó nemzet legnagyobb részét a határaik közé zárják (Brunner 1995:42).²¹

A történeti vegyes etnikumú, etnikai határ menti régiók nemzetiségi arányainak *hirtelen* – általában egy nagy hullámban történő – megváltoztatása [1. b) pont] a *mesterséges kolonizációt* jelenti. Ez bekövetkezhet mesterséges falvak létrehozásával is, de a nagyarányú betelepítési folyamat főként a városi kevert nemzetiségű helységeket érinti.

Az etnikai határok országhatárokká való mesterséges „kiigazítására” és az adott államalkotó nemzettel azonos, tiszta etnikai területek kialakítására térségünkben sohasem a két érintett fél kölcsönös megegyezésével, hanem *gyors*, hirtelen és drasztikus, intézkedések (nagy tömegű betelepítés, a kisebbség tökéletes kitelepítése, deportálása, és ha kell, teljes kiirtása [„etnikai tisztogatás”: Lemberg 1992:27–38]) keretében igyekeztek sort keríteni.

A második pontban leírtak viszont ezzel szemben azt jelentik, hogy a többségi, államalkotó nemzetnek az a törekvése, hogy a határ menti, nemzeti kisebbségi területek etnikai térstruktúráját drasztikus eszközökkel megváltoztassa, időközben vagy *elakadt* (például Szlovákia esetében a deportálások, lakosságcsere leállítását), vagy az államalkotó nemzet *eltekint* a gyors megoldásoktól, és más, lassabban ható „térformáló erőkre” (a perifériális, gazdaságilag kedvezőtlen helyzetre, elöregedésre, infrastruktúra elhanyagolására) bízza határ menti kisebbségének fokozatos etnikai *erodálását*. Homogén kisebbségi térség esetében az etnikai keveredettségek *kialakulása* [2. a) pont] tehát nem más, mint ennek a lassú folyamatnak az *indikátora*. Ugyanezt a folyamatot a történeti vegyes etnikumú területek további bomlásánál az etnikai statisztika *arányainak* fokozatos *eltolódásában* követhetjük nyomon [2. b) pont]. Az adott községekben vagy más közigazgatási egységben addig abszolút többségben lévő kisebbség fokozatosan többségi vagy relatív többségi helyzetbe kerül, esetleg lecsúszik a második jelen lévő etnikum szintjére.

A fentiekben leírtak alapján elmondható, hogy a vegyes etnikumú térszerkezet statisztikailag *instabil*. Bármilyen esemény (például járvány, hadjárat, politikai megfontolások, az adott közösség kétnyelvűsége, poliidentitás, identitáscsere, mimikri, megváltozott etnikai vagy államhatárhelyzet) felboríthatja az adott települési vagy térségi etnikai arányokat. A vegyes etnikumú térségeket nem lehet tehát mozdulatlan, évszázadokra vagy csupán évtizedekre megállapodott etnikai struktúráként felfogni, és a felbomlásukat a „történeti kontinuitás” nevében az „én” nemzetemhez tartozó kisebbségi területekkel rendelkező idegen országon számon kérni, azaz az etnikai változásokat dinamikájuktól megfosztani. Am azt is meg kell jegyeznünk, hogy a vegyes etnikumú térszerkezetek instabilitása századunkban a nemzetállamokban *mesterségesen* gerjesztett etnikai módosító folyamatokra vezethető vissza. A nemzetállamra való törekvés ugyanis mindig egy zárt, az idegen népektől határokkal elválasztott rendszert jelent. Közép-Európa tarka etnikai mozaikja azonban nem tette lehetővé, hogy ilyen térségek konfliktusok nélkül jöhessenek létre. A konfliktusok az *eltérő jellegű „térformáló erők”* szembenállásából adódnak. Ilyen „térformáló erő” például a kitelepítés, betelepülés, közigazgatási feldarabolás, elmaradó területfejlesztés. Ezzel szemben álló, a nemzeti kisebbséget megtartó

„térformáló erők” például az endogám házasságok, az anyanyelvi oktatás. A többségi nemzet a nemzetállam konstrukciójában ugyanis a homogén vagy vegyes sáv területi kiterjedésének csökkentésére, a területén futó, belső, szinte szakralizált etnikai határok feldarabolására, felszámolására, azaz a rendelkezésére álló teljes (államhatárig tartó) tér kitöltésre törekszik. A nemzetiségi *egyensúlyi helyzetet* csak ebben az állapotban véli megtalálni. A határ menti kisebbség viszont egy ilyen nyomásnak igyekszik ellenállni, és arra törekszik, hogy megtartsa többségét az adott területen, amely többségben a kultúra megtartásának és a kisebbségi jogok gyakorlásának a letéteményesét látja (az etnikai tömb mint geográfiai és egyben kulturális típus: Kraas-Schneider 1989:57). Az egymásnak feszülő érdekek azonban békés időszakban is a nemzeti kisebbségi térstruktúrák fokozatos átalakulását eredményezik.

Mint a fenti elemzésből látható, ahhoz hogy a nemzetállami modellben az etnikai térszerkezeti elem érvényesüljön, etnikai térképeket kell szerkeszteni. A térképek szerkesztéséhez viszont mérhető (kvantitatív), jól körvonalazott statisztikai adatokra van szükség. Ám Közép-Európa nyugati felének földrajzi szakirodalmában (tehát nem csupán a társadalomtudományiban) felmerült az utóbbi évtizedekben a kérdés (Kraas-Schneider 1992:179).

Lehet-e mérni és térben leképezni az „eticitást”?

Az etnikai térképek szerkesztésének virágkorában, a század első felében a nemzetiségi térképek egyik legfőbb törekvése az volt, hogy bemutassák a nemzetiségek, etnikumok közötti határt, kevert határsávot. A vita két alapkérdése az volt, hogy egyrészt milyen módszerrel veszik fel a nemzetiségi adatokat,²² másrészt a felvételezés következtében kirajzolódó kevert sávokban található települések *milyen arányszámtól* kezdve minősülnek vegyes etnikumúnak, illetve tisztán csak az egyik vagy a másik nemzetiséghez tartozónak. Ezek a valójában *statisztikai problémák* még élesebben vetődnek fel települési szinten, hiszen az eredmények egy harmadik kérdéssel szembesítenek minket: a száraz, az adott település nemzetiségi összetételéről szóló adatsorok ugyanis nem feltétlenül tükrözik a domináns kultúrát.

Az első kérdés megválaszolására az 1980-as magyar népszámlálásnál tettek kísérletet a hazai etnikai statisztika művelői. Felismerték ugyanis, hogy nem ad pontos képet az önkéntes nemzetiségi bevallás a magyarországi pontos nemzetiségi számokról. Ezért az úgynevezett „társadalmi minősítés” módszerével egészítették ki az önkéntes bevallást. Helyi ismeretekre támaszkodva állapították meg az egy lakásban lakó személyek együttesének nemzetiségi hovatartozását (1990. évi népszám. 1991:9). Az 1980-as hivatalos nemzetiségi felvételhez hasonlóan, ám annál még árnyaltabban²³ Hoóz István és munkatársai végezték el Baranya megye nemzetiségi statisztikai elemzését, és a kutatás eredményeit tartalmazó kötettel mintát adtak a nemzetiségi jellegű mikrovizsgálatokhoz.²⁴ Bár az alapvető „statisztikai mankó”, az anyanyelv segítségével a „történeti” nemzetiségekhez tartozók száma így árnyaltabban (pontosabban) meghatározható, nem hagyható figyelmen kívül, hogy csupán külső személyek vélekedéséről van szó, akik másra alkalmazzák a szerintük megfelelő etnikai ismérvet. Ez a statisztikai irányzat úgy véli, hogy körültekintő mintavétel alapján elvégzett kutatások az etnikai hova-

tartozást objektív kategóriaként tételezhetik. A legkomolyabb kérdéseket ebben a minősítési módban a cigányság statisztikai értelmezése, felmérése jelenti. E sajátos kultúra hordozóinak „mérhető arányokká való alakítása” nem kis fejtörést okoz a társadalomföldrajzot, a szociológiát és a statisztikát művelő szakembereknek. Hogyan közelíthető meg, és milyen ismérvek alapján számlálható meg e népcsoport? Antropológiai jegyek szerint (ez leginkább a külső megítélésnél dominál, vagyis hogy kit tartanak cigánynak), vagy pedig az etnikai önazonosság vállalása alapján? A két eredmény ugyanis még csak meg sem közelíti egymást. Az 1980-as népszámlálásban például hatezren vallották magukat cigánynak, de becslés alapján (külső megítélés) ez a szám eléri a majd háromszázötvenezeret (Kocsis–Kovács 1991). Ha a nyelv oldaláról próbáljuk meghatározni a cigányságot, akkor sem kapunk még csak megközelítőleg sem pontos számokat, hiszen elenyésző számú cigány vallja valamely cigány nyelvet ismertnek.²⁵ Tehát a nemzetiségi és nyelvi bevallás között is ellentét feszül. Noha a cigányság jogi helyzete az 1990-es években rendeződött, továbbra is súlyos problémát jelent, hogy kik tartoznak ebbe a népcsoportba. Szuhay Péter egy tanulmányában igen árnyaltan, több nézőpontból írja körül a „Kit tekinthetünk cigánynak?” kérdést. Megfogható, „egysoros” definíciót a cigányokra ő sem ad (nem is adhat), hanem láthatólag kísérletet tesz arra, hogy meghatározza a kereteket, amelyeken belül szabadon (a vizsgálatok céljától függően) értelmezhető a cigányság (Szuhay 1993:340–363).

A cigányság felmérésére, az önkéntes bevallás és a valóság között feszülő ellentét feloldására nem egy többé-kevésbé jó módszer született, amelyek alkalmazhatóságát, korlátait általában maguk a kifejlesztők és egyben felhasználók jelzik (Hoóz 1989). Ez a kérdő módszer már az első cigányösszeírás (1893) óta lényegében változatlan: azokat sorolják a cigány etnikumhoz (nemzeti kisebbséghez), akiket a nem cigány környezet különböző ismérvek (életmód, életvitel, antropológiai jelleg) és az együttélés tapasztalatai alapján cigánynak tart. A kérdezési módszer használhatóságáról kritikai élel Ladányi János és Szélényi Iván írt (hogy mennyire elfogadható, pontos és etikus ez a metódus a cigány népesség számának megállapítására) tanulmányt. Ezen írás „többfordulós”, élénk vitát váltott ki.²⁶

Saját terepen szerzett tapasztalataim²⁷ alapján és Hoóz Istvánnal egyetértve meg kell jegyezni, hogy ebben a fajta minősítésben a közösséget jól ismerő, megkérdezett célszemélyek elsősorban nem az életmódot, társadalmi magatartást, nyelvi, kulturális vonásokat, hanem a rasszjegyeket hangsúlyozzák, és nem kerülnek a cigányok közé például olyan „magyarok”, akik maguk is „cigány életmódot” folytatnak, ám akiknél a cigányságot meghatározó antropológiai jegyek hiányoznak (Hoóz 1989:108). Ez a fajta minősítés azonban utat nyit(hat) az előítéleteknek, és a megbélyegzés²⁸ lehetőségét is magában hordja (Szuhay 1989:340).

A cigányság belső statisztikai felmérése a cigányság kulturális hovatartozásának bizonytalansága miatt nem lehetséges, mivel az etnikai identitásuk Biró A. Zoltán vizsgálatai alapján csak a nem cigány környezetükkel való „találkozások” során nyilvánul meg. Eltérő kultúrájú etnikumról azokban a helyzetekben (fizikai, mentális találkozások) beszélhetünk, ahol fontos az etnikai hovatartozás (például gazdasági téren: segélyek, családi vonalon: házasságkötés), és amelyek így befolyásolják a helyzetben betöltött viselkedésmintákat (Biró 1996). A cigányság etnikus öntudata, szimbolizációja tehát csak a „többségi társadalomhoz” való viszonyrendszerében és viszonyulásán keresztül értel-

mezhető.²⁹ Az etnicitás így olyan állandó, élő és termelődő folyamatként (!) értelmezhető, amelyben a csoportidentitás újabb és újabb konstruálása, a csoportokat egymástól megkülönböztető szimbolikus vonások előtérbe helyezése történik. Ebben a gondolkodási módban az etnicitás egy nép vagy népcsoport nem eleve adott attribútuma (Bíró 1996:250).

Az etnicitás fogalma – mint fentebb már említettem – állandóan változó, dinamikus modellként jelenik meg, melynek lényege a másiktól való eltérés megfogalmazása, hangsúlyozása. Fredrik Barth ezt úgy fogalmazza meg, hogy „*nincs alapunk úgy kezelni magatartásokat, mintha azok egyszer s mindenkorra rögzítettek s az idők során változatlanok lennének... hogyan kezeljük valamit, ami egyszerre változtatja határait és tartalmát*” (Barth 1996:3). Nem lehet úgy beszélni az etnikai csoportokról, mintha azok valódi entitások, közösségek és tartós (belsőleg homogén) kollektívák lennének (Brubaker 1996:35).

A cigányság statisztikai felmérésének nehézségei egyrészt egyediek, másrészt tipikusak. Egyediek, mert ez a népcsoport a társadalomban a turneri átmeneti (liminális) tulajdonságokkal bír. Ismérvei homályosak, tagjai kiesnek mindenféle, a társadalom által elfogadott klasszifikációs hálón, melyek meghatározzák a kulturális tér állapotait és pozícióit (Turner 1997:52). Tipikusak, mert a cigányság példáján bemutatott statisztikai minősítési mód abszurdítása liminális társadalmi helyzetekben (háborúk, etno- és genocídiumok vagy Kelet-Európában a társadalmi rendszer összeomlása után) igaz a nemzetállami „történeti” nemzetiségekre is (Niedermüller 1996:149).³⁰ Az etnikai kérdések finomabb („eticitás”) megközelítésében természetesen a nemzetiségi statisztikai magatartás mindenki elidegeníthetetlen joga, és ez az önkéntes bevallás kellene hogy legyen az egyetlen elfogadható statisztikai mérési alap.³¹ Ám ezek a magatartási minták az egyén és a közösség életében a saját érdekeknek megfelelően többször változhatnak. Kvalitatív megközelítési móddal, terepvizsgálati módszerrel kimutatható identitási mintáknak mérhető számokká való átalakítása tehát nem lehetséges. Az etnicitás ilyen értelmű megközelítéséből nem következik a térbeli vetület. Nem lehet változó magatartásokat számszerűvé tenni, nem is lehet tehát kvantitatív térképeken az „adatokat” megjeleníteni.

A 2. világháborút követően Európa etnikai kutatásaiban a fentebb vázolt, új tartalmi vonalban a hangsúly az addig szinte teljesen nélkülözött *etnikumközi szociális kapcsolatok (találkozások) elemzésére* helyeződött át, és ebből a szemszögből közelítik meg a kutatók a saját-idegen etnikum viszonyát. Egy olyan tudománynak, amely jellegeből adódóan az etnikai választóvonalak futását mutatja be, a megváltozott szemléletben természetes, hogy új feladatokat kellett találnia, s meglévő eredményeit, bevált vizsgálati módszereit is szükségszerűen az új kutatási célok érdekében formálta át.

Etnikai térfolyamatok dinamikus elemzése

A földrajztudományban két alapvető társadalomföldrajzi iskolát különböztetnek meg. Az európai, amely a társadalmi cselekvésre koncentrálnak, a társadalom térképző folyamatait elemzi. Valamint az angolszász-amerikai, amely a társadalmi „együtélés” sajátosságaira, belső mechanizmusok működésére és az individuális térre helyezi a hangsúlyt (Berényi 1997: 14).

Az európai társadalomföldrajz fogalmát nem lehet egyetlen mondatban vagy akár pár sorban megfogalmazni. Minden műben másként definiálják, attól függően, hogy a szerzők mely részterületére koncentrálnak.³² Ha mégis megpróbáljuk a legkülönbözőbb meghatározások lényegét összegezni, a következő, nagyon általános összefoglaló rajzolódik ki előttünk: „A társadalomföldrajz az a tudomány, amely földrajzi szemléletből az emberi tevékenységgel s annak eredményével foglalkozik.” (Wirth 1979:75.) Részterületei igen szerteágazók. Ezek közül csak az etnikai földrajzot mint a társadalomföldrajz egyik, etnikai térszerkezetekkel foglalkozó, etnikai statisztikai idősorokat felállító és elemző elkülönített ágát szeretném említeni, amit hazánkban az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején az orosz szakirodalom nyomán Kocsis Károly honosított meg (Kocsis 1996: 167).

Az európai (és benne a német) társadalomföldrajzi szemlélet lényege a következő *kérdésfeltevésében* rejlik,³³ amely kérdésre a részterületein (például népesség-, településföldrajz) elvégzett vizsgálatokkal keresi a választ: milyen viszonyban van, és milyen hatást gyakorol az ember az őt körülvevő környezetére? Ebben a gondolkodásban a környezeten (téren) – mint a földrajz alapvető vizsgálati tárgyán – mind a természeti, mind a társadalmi (szociális) környezetet értjük. A társadalomföldrajz kérdésfeltevése tehát az emberi jelenlét *külső, környezeti (térbeli) kapcsolataira*, a társadalmi tevékenységnek és magának a népességnek a történelmi fejlődés során kialakult térbeli rendjére kérdez rá (Enyedi 1983:8), és hangsúlyozottan a *jelen* összefüggéseire irányul akkor is, ha történelmi adatokkal szintén dolgozik.³⁴ A helyi vizsgálatok összegzéséből igyekszik *mérhető (!)* összehasonlítási alapot teremteni, majd ebből általános érvényű törvényszerűségeket feltárni.

Kraas-Schneider pontosan érzékeli a német földrajztudomány jellegéből adódó szemléleti nehézségeket az etnikai kérdések térszemléleti kutatásaiban. Egyrészt nehézkesnek látja, hogy az etnikai földrajz számára mérhető adatokkal (nemzetiségi statisztikák, pláne minősítés) adjuk meg a „mindenkor változó magatartásokat” (lásd „eticitás”), másrészt az etnikai térszerkezeti kutatások számára (éppen az etnicitás dinamikája miatt) a földrajzi tér „túl nagy” és általános. Ugyanis a német földrajzi gondolkodásban a földrajzi környezet (tér) nagysága, jellege igen változatos (például ház, település vagy akár egy ország; illetve egy háztartás, egy társadalmi réteg, etnikum) lehet. Bár ennek a térfogalomnak az általánosság miatt a társadalomföldrajzban is megjelent egy olyan kutatási alapegység, mint a természetföldrajzban a táj, ahol a különböző természeti tájalkotó elemek komplex egységet képeznek. A német iskola így bevezeti alapegységként a kultúrtáj (*Kulturlandschaft*)³⁵ fogalmát: ahol a különböző kulturális elemek komplex, térbeli rendszert képeznek. Ám napjainkban a nagyobb térbeli összefüggések keresése mellett megjelent a társadalomföldrajzban egy új, minőségi fordulatot jelentő fogalom és kutatási irány: az *egyedi*, a „sajátos” mikrotérségek, a *helyek* vizsgálata (Nemes Nagy

1998:86–89).³⁶ A figyelem így a hely mint jellegzetesen elkülönülő alapvető térelem helyi hagyományok által befolyásolt történeti fejlődésére, egyediségének kialakulására irányul. Ebben a kvalitatív szemléletben már helye lehet (sőt van) az *etnológiának*, amely tudomány a „kistérségi jelenségekre koncentrált” (Kraas-Schneider 1992:178)³⁷, és helye van az angolszász individuális (mentális) terek vizsgálatának, a szintén földrajzi gyökerű kulturális ökológiában meghonosodott etnikai pszichomilió fogalmának (amit egy bizonyos individuuum érzékel) és az etnológiai módszerek széles skálájának is.³⁸

Összefoglalás

Amint a fent leírtakból kitűnik, a szimbolikus etnikai határok és szimbolikus térfoglalási eljárások a nemzetállamokban „reális” államhatalmi törekvésekké válnak, ám nagyon nehéz és értelmetlen is az etnikai határokat éles határokként definiálni. A nemzetállami törekvések kapcsán szeretnék itt Rónai András munkásságára utalni, aki a két világháború között Teleki Pál mellett az Államtudományi Intézetben (1926) tudományos téren mindent elkövetett, hogy az I. világháborút lezáró béke magyarságra kedvezőtlen területi döntéseit „majdan” felülvizsgáló tárgyalások számára minél több, pontosabb nemzetiségi térkép álljon rendelkezésre. Ám egy önállóan megjelent tanulmányában ő maga is elismeri és felismeri (!), hogy Közép-Európában a „jónak” tekintett természeti tájhatárok (tenger, folyó, hegy) vagy egységes gazdasági körzetek mint államhatárok szerepét *oktalanul háttérbe szorítja a tiszta politikai-etnikai határookra való törekvés* (Rónai 1941:110).³⁹ A nemzetiségi kérdés ilyen irányú, azaz területi megoldása nem vezethet megnyugtató eredményre, mivel egyrészt nem lehet Közép-Európa tarka etnikai képét egyértelmű politikai-nemzetiségi határokkal feldarabolni, másrészt az *etnikai határ mozog*, ezért nem lehet azokat stabil, mindenkorra érvényes politikai határokká emelni. (Nem lehet az etnicitást éppen a dinamikájától megfosztani.) Rónai gondolkodásában megjelenik tehát a *köztes etnikai tér* fogalma. Holger Fischer német kutató áttekintette a Magyarországon készült egykori és mai etnikai térképeket, és tanulmányában kritikával illeti azokat, melyek még a földrajzkutató szemével is túl statikusak, és amelyeken a „köztességet”, „el-dönthetetlenséget”, egy kicsi „bizonytalanságot” sem vél felfedezni, valamint nem látja az etnikai térszerkezet állandó változására való utalást (Fischer 1993:41–61; 1995: 5–23). Annál inkább fontos ez, mert a tudomány eredményei – a jellegükből adódóan – a területi törekvések bármilyen alátámasztására kihasználhatók. Kelet-Közép- és Délkelet-Európa politikai memorandumainak napjainkban is még szerves részét képezik az etnikai térszerkezeteket bemutató ábrák, térképek, statisztikai adatsorok (például az Együttélés Politikai Mozgalom kiadványai: A nemzetállam és demokratikus ellenszere című lap). Jugoszlávia szétdarabolásában is döntő jelentősége volt annak a lehetetlen törekvésnek, hogy nemzetiségi statisztikai sorok, etnikai tömbök alapján pengeéles etnikai határok mentén kell megszervezni az új és nemzetiségileg tiszta államalakulatokat.

Ám a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó tudományok – beleértve a modern dinamikus társadalomföldrajzot is – a múlt kritikus számbavételével és a jelen politikai veszélyeivel azonban már arra törekszenek, hogy ne az etnikai térszerkezetek mozdulatlanságát (mozdíthatatlanságát), történeti kontinuitását hirdessék és a szeparációs politikai döntéseket szolgálják, hanem azok hatását *elemezzék*.

JEGYZETEK

* A tanulmány az F 019280; F 030365 számú OTKA-pályázat támogatásával készült.

1. A tanulmány az amszterdami SIEF-konferencián (1998. április) elhangzott előadás magyar nyelvű, átdolgozott és bővített változata.
2. Az etnikai földrajz és térképezés története (Kocsis 1996; Klinghammer 1998).
3. Vagy éppen ezért a későbbiekben titkosítottak.
4. „E lexikon nyomán... nagyban és egészben kétségtelenül bebizonyítható, hogy nemcsak a rutén nyelvhatár nem változott meg a magyar előnyére, hanem a tót sem.” (Lex. loc. regn. Hung. 1920. IV.)
5. Nem véletlen, hogy ekkor jut nagy szerephez a különböző összeírások névanyagának visszamenőleges nemzetiségi értékelése is (Acsády 1896; Györffy 1915:284–287).
6. Korabinszky János (Korabinsky Johannes Matthias) 1791 *Novissima regni Hungariae potomographica et telluris productum tabula*. Wien O. Sz. K. Térképtár TM 6392. O. Sz. K. TM 6392. – Korabinszky nemzetiségi térképét Arató Endre munkájának mellékletében is megtaláljuk (Arató 1960). Towson tevékenységének a Korabinszky térképpel való kapcsolatáról is találunk értekezést (Vallance–Torrens 1982). A térképpel kapcsolatos fenti bekezdés Plihál Katalin kutatása nyomán (Plihál 1997) állt össze.
7. Például Bartholomaeides.
8. A határok előre eldöntött futását és az etnikai viszonyok figyelmen kívül hagyását támasztják alá a békekötést megelőző antant háttérmegbeszélések és Apponyi felszólalásának hiábavalósága is (Litván 1998).
9. El kell ismerni, hogy Teleki vágya az első bécsi döntésnél beteljesedett (lásd a döntés részletes elemzését Gömörre: Keményfi 1998:124–130), bár az etnikai választóvonalak országhatárként való meghúzása ennél a döntésnél nem a cél volt maga, csupán jó, ismét külső nagyhatalmi politikai eszköz.
10. Az etnikai földrajz tudományának, módszertanának, történetének összefoglalása: Kocsis 1998.
11. A felsorolt munkákon kívül a nyelvszigetkutatások történetéről – a kutatások fő korszakából – pozitív hangú tanulmány: Kovács 1942. Weber-Kellermann hivatkozott tanulmánya magyarul is olvasható (Weber-Kellermann 1986). Gazdag szakirodalommal, a nyelvszigetkutatások ideológiai háttérét pontosan bemutató legfrissebb munka: Fata 1999. A „nyelvsziget” terminust a német nyelvészetben még napjainkban is használják, bár pontosan tisztában vannak azzal, hogy mit jelentettek ezek a kutatások a 20. század első felében (Berend–Mattheier 1994).
12. Példaként említhető még Haushofer munkássága is, aki a nemzetiszocialista politikai törekvéseket földrajzi érvekkel támasztotta alá, és a megindított *Zeitschrift für Geopolitik* című folyóiratban a geopolitikát egyenesen államtudományként definiálta (Ebeling 1994).
13. „A »nacionalizmus« terminust a Gellner által adott definíció értelmében használom, azaz e fogalom »elsődlegesen olyan princípium, mely a politikai és nemzeti egység kongruenciáját tartja szükségesnek.«” (Hobsbawm 1997:17.)
14. A versenyelmélet a kelet-közép- és délkelet-európai nemzetállamokban is magában foglalja az új bevándorlókkal, gazdasági menekültekkel való hasonló bánásmódot, mint Európa nyugati felén (például toloncgegyezmények). Ekkor a térbeli etnikai határok helyett a szimbolikus határok kerülnek előtérbe.
15. A nacionalizmussal foglalkozó elméletek teljes összefoglalása túlmutat e tanulmány keretein. A tanulmány csupán a nacionalizmus térszerkezeti, államterületi vonatkozásaira (Smith 1995:11) hívja fel a figyelmet.
16. Magyar nyelven az elméleteket összefoglalja: Romsics 1998:9–15.
17. A saját etnikai tér is felsorakozik tehát az etnikum fennmaradását biztosító mítoszok közé (Smith 1995:30).

18. Ez a törekvés akkor erősödik fel igazán, ha olyan, idegen népcsoport által lakott területről van szó, amely egy nemzet mitologikus eredetéhez tartozik (Bartha 1993) (például a szerb–koszovói válság kapcsán), vagy hosszú, évszázados „véres” védő harcok színtere volt (például Erdély: magyar–román burkolt/nyílt konfliktus).
19. A kelet-európai, néprajzi értelmű „etnikum” és a nyugati (és ezen belül is a barth-i) „eticitás” fogalmának ilyen értelmű kritikái szétválasztása: Wilhelm 1996:28–29.
20. Ilyen jellegű, a nemzetiség veszélyeztetettségi érzéssel telített meghatározásaiból például: Nagy 1971; Mikó 1971.
21. Brubaker ezzel az állítással azonban vitatkozik. Vitatja Kelet-Európa „lőporos hordóként” való bemutatását. Úgy látja, hogy az anyaországi nacionalizmus csak nagyon ritka esetben csap át fegyveres konfliktusba. Nem természetes jelensége a fegyveres etnikai konfliktus a kelet-európai kismemzeti nacionalizmusoknak (Brubaker 1996:32).
22. A modern statisztikatudomány a 19. század második felében a nemzetiség aránylag leghitelesebb – bár korántsem egyedüli – ismérvének a nyelvi hovatartozást fogadta el. Jelentős mérföldkő volt ezen a téren az 1872. évi szentpétervári nemzetközi statisztikai kongresszus, amely több elvi kérdés tisztázásával és a népszámlálások egyöntetűségére tett szakmai javaslataival hatékonyan elősegítette az e téren működő szakemberek munkáját. A kongresszus úgy határozott, hogy az egyes államok nemzetiségi összetételét a jövőben a lakosság *nyelvi elkülönülése* alapján kell megállapítani (Polpély 1991).
23. A vizsgálatok részletes leszámazási elemzést is tartalmaztak.
24. A módszerek részletezése: Hoóz 1985.
25. Az 1990-es népösszeírás Magyarországon csupán 142 283 cigány etnikai kisebbséghez tartozót számlál. Anyanyelvként a cigányt 1990-ben 48 072 fő vallotta a sajátjának (1990. évi népszám. 1993).
26. A vita tanulságának összegzése és a kérdés részletes tárgyalása: Keményfi 1999).
27. A történeti Gömör és Kis-Hont megyében.
28. „Ma fontosabb, mint bármikor volt, szembeszállni azokkal, akik azt állítják, az etnicitás... mintegy az emberi természethez... tartoznak s tartoztak mindig.” (Hobsbawm 1992:34.)
29. A nem mérhető kulturális szimbolizációra, határookra példa, hogy a cigányság elhatárolásában az életmód, antropológiai jegyek mellett az iskolázottság, a valláshoz, munkához való viszony, a gyermekek száma és a házasságkötéskor betöltött életkor is szerepet játszik.
30. Másik sokat emlegetett példa az etnikai önazonosság és a statisztikai önbevallás eltérésére a magyarországi németiség 2. világháború utáni magatartása. A kitelepítések miatt a következő évtizedekben a hazai németiség nagy része hivatalosan nem vállalta fel a kellemetlen történelmi tapasztalatok miatt német identitását.
31. A Ladányi–Szelényi szerzőpáros a legetikusabb felmérésnek (ha már mérünk) szintén csak a nemzetiségi önbevallást tudja elfogadni.
32. Wirth gyűjtötte össze és próbálta meg rendszerezni a különböző meghatározásokat (Wirth 1979:75–86).
33. Wirth egész munkája a földrajzi szemlélet jelentését igyekszik bemutatni (Wirth 1979).
34. A történeti demográfiát, a történeti földrajzot kivéve, és – mint arról volt szó – történeti vizsgálatokat az etnikai földrajz is végez.
35. Hasonlóan a természeti táj fogalmához a természeti földrajzban (Berényi 1997:110).
36. „A helyet nem szabad összetéveszteni a térrel. A tér és a hely között az a különbség, hogy a térnek száma, a helynek arca van.” (Hamvas Béla nyomán idézi Nemes Nagy 1998:88).
37. A tér kutatására interdiszciplináris vizsgálatok lehetőségeiről Janus 1987. tél.
38. Kraas-Schneider is felsorolja az etnológiai módszereket (például résztvevő megfigyelés), melyekkel egyedi kutatásokat végezhetünk (Kraas-Schneider 1992:178). Néprajzi módszerek földrajzi vizsgálatokban: Keményfi 1998:10–17. A modern társadalomföldrajzban is megjelentek a

mélyinterjúk a térbeli alapfunkciókkal kapcsolatos magatartástípusokra vonatkozó eredmények kontrolljára (Berényi 1997:42).

39. Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy a természeti tájhatárokra való törekvés is hordozhat politikai, etnikai megfontolásokat; lásd a francia földrajztudományon belül a „természetes határok” elméletét (Hajdú 1997:7). Rónaival a természetes tájhatárok mint államhatárok tekintetben nem ért egyet Miletics Péter sem (Miletics 1997:108).

IRODALOM

ACSÁDY IGNÁC

1896 Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720–21). Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, XII. kötet.

ARATÓ ENDRE

1960 A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. 1. köt.: 1790–1840. 2. köt.: 1840–1848. Budapest: Akadémia Kiadó.

BARTH, FREDRIK, ED.

1969 Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Culture Difference. London: G. Allen & Unwin.

1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* 7(1):3–25.

BARTHA ELEK

1993 Régió és religió. *Dimenziók* 1(1–2):46–57.

BECKER, SIEGFRIED

1996 Interethnik und kultureller Frieden. Zum Konzept des Ethnischen in der Europäischen Ethnologie. *In* Mit der Differenz leben. Klaus Roth, Hrsg. 131–142. Münster – München – New York: Waxmann.

BEREND, NINA – MATTHEIER, KLAUS J., HRSG.

1994 Sprachinselforschung. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig. Frankfurt am Main: Peter Lang.

BERÉNYI ISTVÁN

1997 A szociálgeográfia értelmezése. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

BIRÓ A. ZOLTÁN

1996 A megmutatkozás kényszere és módszertana. *In* Egymás mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról. Gagy József, szerk. 247–277. Csíkszereda: KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja.

BRUBAKER, ROGERS

1996 Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásban. *Beszélő* 2(7): 26–41.

BRUNNER, GEORG

1995 Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában. Budapest: Teleki László Alapítvány.

CONVERSI, DANIELE

1998 A nacionalizmuselmélet három irányzata. *Regio* 9(3):37–55.

CORNI, GUSTAVO – GIES, HORST

1994 „Blut und Boden” Rassenideologie und Agrarpolitik im Staat Hitlers. Idstein: Verlag Schulze – Kichner.

EBELING, FRANK

1994 Geopolitik. Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft 1919–1945. Berlin: Akademie Verlag.

ENYEDI GYÖRGY

1983 Földrajz és társadalom. Tanulmányok. Budapest: Magvető.

FATA, MÁRTA

1999 Rudolf Hartmann – Das Auge des Volkskundlers. Fotowandfahrten im Spannungsfeld von Sprachinselforschung und Interethnik. Tübingen: Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde.

FISCHER, HOLGER

1993 Die Darstellung der Ungardeutschen Minderheit auf ungarischen Nationalitätenkarten des 19. und 20. Jahrhunderts. *In* Die Deutschen in Ungarn. Kovacsics, József, Hrsg. 41–61. Budapest: Universität Eötvös Loránd Lehrstuhl für Statistik und Rechtsinformatik.

1995 Nemzeti kisebbségek ábrázolása a 19. és 20. századi magyar nemzetiségi térképen. *In* Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság Közleményei. 2. köt. Lizanyec Péter, szerk. 5–23. Ungvár: Ungvári Állami Egyetem – Hungarológiai Központ.

GELLNER, ERNEST

1983 Nations and Nationalism. New York: Ithaca.

GERNDT, HELGE

1995 Deutsche Volkskunde und Nationalsozialismus – was haben wir aus der Geschichte gelernt? *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 91:53–75.

GUIBERNAU, MONSERRAT

1996 Nationalisms. The Nation-State and Nationalism in the Twentieth Century. Cambridge: MA. Polity Press.

GYÖRFFY ISTVÁN

1915 Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta. *Földrajzi Közlemények* 43:257–293.

HAJDÚ ZOLTÁN

1997 Az európai politikai földrajz fejlődésének jellegzetes szakaszai. *In* Európa politikai földrajza. Pap Norbert – Tóth József, szerk. 3–28. Pécs: JPTE TTK Általános földrajzi és Urbanisztikai Tanszék – JPTE TK Kiadó Iroda – University Press.

HECKMANN, FRIEDRICH

- 1978 Minderheiten. Begriffsanalyse und Entwicklung einer historisch-systematischen Typologie. Kölner Zeitschrift für Soziologie 30:761–779.
1992 Ethnische Minderheiten, Volk und Nation. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.

HOBBSAWM, ERIC J.

- 1992 Nacionalizmus és etnicitás. Hiány 3(8):34–37.
1997 A nacionalizmus kétszáz éve. Budapest: Maecenas.

HOFFMANN TAMÁS

- 1998 Barna vagy fekete? (Néprajzi elméletek német nyelven). In Népi kultúra – Népi társadalom XIX. Szilágyi Miklós, szerk. 9–26. Budapest: Akadémiai Kiadó.

HOÓZ ISTVÁN

- 1985 A népesség nemzetiség szerinti megoszlásának tanulmányozásáról. In A Baranya megyében élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban. Hoóz István – Kepecs József – Klinger András, szerk. 19–53. Budapest:
1989 A magyarországi cigányösszeírásokról és a cigány népesség számának alakulásáról. In A cigányok számának és demográfiai helyzetének alakulása Baranya megyében. Pécs. Kézirat.

KEMÉNYFI RÓBERT

- 1996 Etnikai térszerkezeti vizsgálatok multietnikus települések néprajzi kutatásában. Regio 7(4):120–130.
1997 A 18. századi etnikai tájhatárok ábrázolásának kérdéséhez. In A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Füleky György, szerk. 165–170. Gödöllő: Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSZKI.
1998 A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. Debrecen: Néprajzi Tanszék. /Gömör Néprajza 50./
1999 Etnikai besorolás és statisztika. Regio 10(1):137–155.

KLINGHAMMER ISTVÁN

- 1998 Nemzetiségi térképek szerkesztésének története. In A Felvidék történeti földrajza. Frisnyák Sándor, szerk. 217–234. Nyíregyháza: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testület – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék.

KLOSS, HEINZ

- 1969 Grundfragen der Ethnopolitik im 20. Jahrhundert. Wien–Stuttgart: Verlag Braumüller.

KOCSIS KÁROLY

- 1996 Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén. Földrajzi Közlemények 120(2–3):167–180.
1998 Etnikai földrajz. Kézirat.

KOCSIS KÁROLY – KOVÁCS ZOLTÁN

- 1991 A magyarországi cigánynépesség társadalomföldrajza. In Cigánylét. Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes, szerk. 78–105. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.

KOSINSKI, L. A.

1976 Secret German War-sources for Population Study of East-Central Europe and Soviet Union. *East European Quarterly* 10(1):21–34.

KOST, KLAUS

1988 Die Einflüsse der Geopolitik auf Forschung und Theorie der Politischen Geographie von ihren Anfängen bis 1945. *Bonner Geographische Abhandlungen*. 76. Bonn: Ferd. Dümmlers Verlag.

KOVÁCS MÁRTON

1942 A felsőőri magyar népsziget. Település- és népiségtörténeti értekezések. Budapest: Sylvester-Nyomda R.-T.

KÖSTLIN, KONRAD

1997 Roots and Rituals: Managing Ethnicity. Ein Vorwort. *In* Roots and Rituals: Managing Ethnicity. SIEF–Information–Bulletin, New Series No. 2., P.J. Amsterdam: Meertens-Institut.

KRAAS-SCHNEIDER, FRAUKE

1989 Bevölkerungsgruppen und Minoritäten. Stuttgart: Verlag Steiner.

1992 Ethnolinguistische Bevölkerungsgruppen und Minoritäten in der geographischen Forschung. *Die Erde* 123(3):177–190.

LEMBERG, H.

1992 „Ethnische Säuberung“: Ein Mittel zur Lösung von Nationalitätenproblemen? *Aus* Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung *Das Parlament* 11(6):27–38.

LEXICON LOCORUM REGNI HUNGARIAE POPULOSORUM ANNO 1773 OFFICIOSE CONFECTUM (Magyarország helységeknek 1773-ban készült hivatalos összeírása)

1920 Budapest.

LITVÁN GYÖRGY, SZERK.

1998 Trianon felé. A győztes hatalmak tárgyalásai Magyarországról. Budapest: MTA Történettudományi Intézete.

A MAGYAR BÉKETÁRGYALÁSOK. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly S/S-ben

1920. január–március havában. 1–3. köt.

1920 Budapest.

MEINECKE, FRIEDRICH

1922 Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates. München–Berlin.

MIKÓ IMRE

1971 Nemzet és nemzetiség. *Korunk* 30(5):681–691.

MILETICS PÉTER

1997 Közép-Európa politikai földrajza. *In* Európa politikai földrajza. Pap Norbert – Tóth József, szerk. 107–132. Pécs: JPTE TTK Általános földrajzi és Urbanisztikai Tanszék és a JPTE TK Kiadó Iroda – University Press.

NAGY GYÖRGY

1971 A nemzetiség fogalma. *Korunk* 30(5):663–673.

NEMES NAGY JÓZSEF

1998 A tér a társadalomkutatásban. Budapest.

NIEDERMÜLLER, PÉTER

1996 Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation. *In* Mit Differenz leben. Klaus Roth, Hrsg. 143–151. Münster – München – New York: Waxmann; Südosteuropa-Gesellschaft.

OLZAK, SUSAN

1993 Etnikai konfliktusok elemzési stratégiái. *Regio* 4(1):159–182.

PÁNDI LAJOS

1997 Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény. Budapest: Osiris.

PLIHÁL KATALIN

1997 A térképszerkesztő Korabinszky János Mátvás. Kézirat.

POLPÉLY GYULA

1991 Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében (1918–1945). Budapest: Regio.

RÉVAY ISTVÁN

1993 A demográfia tükrében. *In* Vagyunk és leszünk. Fazekas József, szerk. 29–42. Pozsony: Kalligram.

ROMSICS IGNÁC

1998 Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Budapest: Napvilág.

RÓNAI ANDRÁS

1941 Gondolatok a politikai földrajz témaköréből. Budapest. /Az újságírójelölt kézikönyve. 6. füzet./
1989 Térképezett történelem. Budapest: Magvető.

Rumänische Landkartenfälschungen und ihre Kritik

1942 Budapest: Staatwissenschaftliche Institut.

SMITH, ANTHONY D.

1991 National Identity (Ethnonationalism in Comparative Perspective). Reno – Las Vegas – London: University of Nevada Press.

1995 A nacionalizmus. *In* Eszmék a politikában: A nacionalizmus. Bretter Zoltán – Deák Ágnes, szerk. 9–24. Pécs: Tanulmány .

1995 Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok? *In* Eszmék a politikában: A nacionalizmus. Bretter Zoltán – Deák Ágnes, szerk. 27–51. Pécs: Tanulmány.

STARK, JOACHIM

1988 Völker, Ethnien, Minderheiten. Bemerkungen zu Erkenntnistheorie und Terminologie der Minderheitenforschung. *In* Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde 31:1–55.

SUNDHAUSSEN, HOLM

1994 A délkelet-európai kisebbségek migrációs veszteségei a 20. században. *Regio* 5(4):3–13.

SUPPAN, ARNOLD – HEUBERGER, VALERIA

1991 Perspektiven des Nationalismus in Mittel-, Ost-, und Südosteuropa. *Österreichische Osthefte* 33(2):199–213.

SZUHAY PÉTER – BARATI ANTÓNIA

1993 Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. Budapest: Néprajzi Múzeum

TURNER, VICTOR

1997 Liminalitás és communitas. *In* Politikai antropológia. Zentai Violetta, szerk. 51–63. Budapest: Osiris, Láthatatlan Kollégium.

VALLANCE, T. G. – TORRENS, H. S.

1982 The Anglo-australian Traveller Robert Townson and his Map of „Hungarian Pethrography” (1797). *In* Contributions to the History of Geological Mapping. E. Dudich, ed. 391–398. Budapest: Akadémiai Kiadó.

VOGELSANG, ROLAND

1985 Ein Schema zur Untersuchung und Darstellung ethnischer Minoritäten – erläutert am Beispiel Kanadas. *Geographische Zeitschrift* 73(3):145–162.

WEBER-KELLERMANN, INGEBORG

1959 Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der „Sprachinselvolkskunde”. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 62:19–47.

1986 A „nyelv-sziget-néprajz”-ban jelentkező interetnikus viszonyok kérdéséhez. *In* Néprajzi szöveggyűjtemény. 2. köt. Kovács Emese, szerk. 107–126. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.

WILHELM GÁBOR

1996 Kultúra és egyebek: a lappok esete Észak-Európában. *Regio* 7(1):26–43.

WIRTH, EUGEN

1979 *Theoretische Geographie*. Stuttgart: Verlag Teubner.

Statisztikák

1990. évi népszámlálás. A nemzetiségi népességek száma egyes községekben.

1991 Budapest.

1990. évi népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség településenként.

1993 Budapest.

RÓBERT KEMÉNYFI

The ethnic space and the idea of national state

The author interprets the role of the ethnic space in the political thinking of the 19th and 20th centuries. The essay attempts to answer the following questions: 1. How and why does the ethnic space become part of the national mythology in nation-states? 2. What are the reasons for the re-birth of the ethnic space in nation-states? 3. What conceptional differences can be outlined between the Eastern and Western interpretations of the ethnic space? 4. Do the concepts “national minority” and “ethnicity” have spatial projections? 5. Can “ethnicity” be measured and spatially projected? The essay also presents the possible spatial processes of the minority ethnic areas by the state-border in a nation-state model. The dynamic analysis of ethnic spatial processes has recently appeared in today’s ethno-geography and it also opened towards ethnology. The static ethnic space will be replaced by dynamic ethnic *places*. Through this change of attitude the dynamic social geography concerned with the issue of nationality is not striving for the propagation of the immobility (unmoveability) of ethnic space-structures and their historical continuity or for serving political decisions of separation. Instead, it is striving to analyze their effects and influences by the critical evaluation of the Past and the political dangers of the Present.